

La réhabilitation des voix de l'écrivain dans les textes qui visent la reconstruction des lieux de la mémoire

Prof. univ. dr. Doinița Milea
„Dunărea de Jos” University of Galati

Résumé : *Quand on parle des textes fictionnels de Panait Istrati, le problème de la voix du narrateur vise aussi les rapports entre cette voix et l'intention de l'auteur matérialisée dans cette voix, d'autant plus que des avant-textes privilégient la nature du personnage, lié à la conscience / identité humaine qui s'y trouve derrière. La voix unitaire du narrateur vise l'homogénéité des récits, car elle est présente en ouverture et en clôture du texte, après le voyage dans la mémoire des lieux affectifs. Les voix des textes permettent la mise en scène d'une représentation de soi, probablement mystifiée, d'un jeu autoréférentiel qu'entretient Istrati dans ses œuvres.*

Mots-clés: *voix des textes, représentation de soi, appartenance identitaire, témoignage fictionnel.*

Sunt scriitori ale căror texte pun o problemă legată de raportul spațiu referențial / spațiu ficțional, atunci când perspectiva analitică este cea dată de miza identitară. Locul și anii formării intelectuale unesc într-un topos comun, situat între realitate și reconstrucție a memoriei, individualități aflate sub semnul unei matrici afective și culturale, generând universuri dizlocate, înregistrând dezagregarea unei realități și reconfigurarea alteia, după un nou centru real și simbolic sub puterea iradierii căruia se situează personalitatea. Metamorfoza identitară dă naștere unei ficțiuni identitare, proiectată în personaje suferind sub asaltul deconstrucției identității, dar și păstrând o referință implicită, constantă la locuri și oameni care au marcat-o. În acest sens, Paul Ricoeur (*Soi-même comme un autre*, 1990) vede identitatea narativă, constituită fictiv, permițându-i autorului să-și asigure coeziunea identității personale, prin povestirea vieții sale care-i evită, astfel, împingerea către margine. În același sens al vărsării în text a neputinței artistului de a-și defini identitatea, Dominique Maingueneau își prefațează studiul *Le discours littéraire*.

Paratopie et scène d'énonciation, sub titlul „L'impossible appartenance” cu ideea legăturii textului cu natura problematică a autorului său:

Loin d'énoncer sur un sol institutionnel neutre et stable, l'écrivain nourrit son œuvre du caractère radicalement problématique de sa propre appartenance au champ littéraire et à la société. Il n'est pas une sorte de centaure qui aurait une part de lui plongée dans la pesanteur sociale et l'autre, la plus noble, tournée vers les étoiles, mais quelqu'un dont l'énonciation se constitue à travers l'impossibilité même de s'assigner une véritable place. [Maingueneau, 2004].

În volumul 10 / 1993 al cunoscutelor *Cahiers Panait Istrati*, Eugen Simion publica un studiu, pe care-l va relua în *Literatorul*, sub titlul „Fenomenul Panait Istrati”, urmărind traseul intelectual și afectiv al lui Panait Istrati, din perspectiva *eticii înfrângerii*, așa cum el însuși o definea în *Confesiune pentru învinși* (1929). Ideea subliniată de Eugen Simion era că acest mod de raportare morală

este o altă formă de a vorbi de *etica omului revoltat* pusă în discuție de toți marii neliniștiți ai secolului nostru, de la Malraux la Camus”, un mod de a „aduce în discuție, în opera de ficțiune și în scrierile autobiografice, ideea de *prietenie eroică* (...). Personajele pe care el le-a creat (...) pun prietenia mai presus de orice și poartă prin lumea largă „crucea crimei de a fi iubit prea mult viața”. De aici vine tragedia lor. Dar și libertatea lor, care este valoarea supremă a omului. [Simion, 1993: 15]

De altfel, implicarea lui E. Simion în descifrarea construcției literare istratiene era deja evidentă din numărul special dedicat acestuia de *Caietele Critice* (1-2, 1985). În 2010, participă la un colocviu de la Universitatea din Cosenza și, încercând să definească reperele unor identități problematice, Eugen Simion se oprește în câteva rânduri asupra tipului de literatură pe care scriitorii români plecați din țară o practică, acceptând aplicarea conceptului de *literatură migrantă*, propriu discursului critic aplecat asupra literaturii deplasărilor identitare, care constituia și tema colocviului, pentru comentarea textelor unor scriitori, între care și Panait Istrati.

Ce este sigur este că *literatura migrantă* nu se identifică în niciun caz cu literatura exilului sau literatura din exil. Aceasta din urmă, încerc eu să lămuresc lucrurile, conține o dimensiune politică, în timp ce literatura migrantă are, la origine, alte rațiuni. Rațiuni istorice, sociale și, mai ales, existențiale. Revin la literatura migrantă și la colocviul de la Universitatea din Cosenza care s-a concentrat asupra literaturii române, cu precădere asupra lui Panait Istrati, Eliade, Cioran, Andrei Codreanu și D. Țepeneag... Scriitori „migranți” sau scriitori „în exil”? Statutul lor (și al altor scriitori din diaspora secolului al XX-lea) diferă de la caz la caz. Unii au plecat în exil și au devenit, fatalmente, migranți, alții au fost duși de soartă și, părăsind limba maternă, au încercat să se afirme în limba de adopție. În toate situațiile, limba este elementul esențial pentru că literatura însăși este o expresie a limbii în care este scrisă. Sunt și cazuri mai complicate, ca Panait Istrati, pe care istoricii literaturii române îl ignoră (în speță, G. Călinescu), pe motiv că a scris în franceză, iar istoricii literaturii franceze îl ignorăși ei, deși autorul *Kirei Kiralina* și al lui *Moș Anghel* continuă să fie editat (de Gallimard!) și citit. Eroarea este, cred, a criticii românești care uită faptul că Istrati, un extraordinar povestitor, și-a scris o parte din opera lui în românește, iar imaginarul întregii sale opere iese din spațiul balcano-dunărean... Aceasta este însă o problemă ce merită a fi discutată separat. [Simion, 2010].

Modul în care spațiul autobiografic devine un vector decisiv al exprimării vieții interioare a scriitorului, mecanismele prin care scriitorul pune / își pune în scenă viața, a fost o preocupare constantă a teoreticienilor literaturii, de la identificarea autorului cu personajele sale, spre disocierea autorului de vocea naratorului sau / și de vocile textului asumate de personaje. Ultimele decenii au impus, pe deasupra naratologiei clasicizate deja, un spațiu suprateoretizat, de aplicat pe textele românești actuale, la întâlnirea cu filozofia și cu psihanaliza, care prin Derrida, Lacan, Barthes, Lejeune, Genette, și generația următoare, care a ajuns la concluzii (Vincent Colonna, Philippe Gasparini ș. a.), propune noi concepte de tip hibrid pentru cuprinderea raportului autorului cu textul ficțional contemporan: *autoficțiune*, *autofabulație*, *autonarație*, *ficționalizarea sinelui*, toate tinzând să relativizeze literatura ca ficțiune în funcționarea mecanismului generativ.

De la conceptul lui Doubrovsky, legat de proiectul său românesc - *Fils*, dezbateră din câmpul literar determină, în ultimă instanță, o lectură critică de exploatare a referențialului, imaginat sau implicat de autor. Dincolo de excesul de teoretizare, textul literar trăiește, după fericita expresie a lui Mario Vargas Llosa, grație statutului său de *adevăr al minciunilor*. Cartea scapă de sub controlul teoriei, oferind lumi posibile, în care locurile salvate de memoria hârtiei permit cititorului călătorii empatice.

Textele literare ale lui Istrati trăiesc din impresia de autenticitate pe care o dă tonul confesiv, dublu document despre viața interioară a unui individ lovit de istorie. Naratorul își asumă textul prin acest discurs colorat confesiv, povestind și povestindu-se, ascuns în narațiunea care investighează, adesea, spații aflate la capătul experienței autobiografice. Despre intențiile autorului, asupra alăturării ficțiunii paginilor autobiografice, putem citi în *Prefața la Viața lui Adrian Zograffi sau mărturisirile unui scriitor din vremea noastră* : „Năzuiesc să înfățișez contemporanilor mei o vastă frescă realistă, prea puțin ilustrată cu acel soi de *documentație* care e la îndemâna oricui și nu dovedește nimic, ci bizuindu-mă mai mult pe elementul autobiografic, *pe faptul trăit*, cunoscut de toți și care nu poate fi contestat autorului, deci nici eroului său.” [Istrati, 1983:13].

Pierderea iluziilor, tema centrală a literaturii sale, a *Confesiunilor pentru învinși* (*Spovedania unui învins*, într-o altă traducere pentru *Confession pour vaincus*), dar și a corespondenței lui, devine un scenariu epic al unei călătorii nesfârșite de căutare a *omului uman*, într-o formulă fericit aleasă „beat de viață, de suferință, de speranță”. Nu trebuie confundat spațiul construit de Istrati cu acela propus de exotismul oriental al literaturii romantice, pentru că la autorul român este o construcție distopică, în care nu apar haremuri ci bordeluri, iar cadânela sunt prostituate din porturile periplului eliberator pe care personajele sale în încearcă. Este o evadare compensatorie într-o lume care va dispărea după primul război mondial, evadare iluzorie pentru personajele istratiene.

Scrierile sale confesive poartă cu ele mesajul încredințat personajelor dedublatoare ale vocii auctoriale: „Toate aceste figuri, toți acești eroi, sunt

trimișii mei autorizați să vorbească cu zeci de mii de glasuri (...).” [Istrati, 1983, *Profesiuni de credință autobiografice. Trecut și viitor*: 424]. Astfel Istrati construiește (în cele două cicluri mari: *Povestirile lui Adrian Zografi* și *Viața lui Adrian Zografi*), mai puțin invocația unei imagini ideale, ci evocarea unui eu care își caută fără încetare propria identitate. Este deopotrivă un document, o scriere cu caracter confesiv, dedublându-se permanent, în spațiile în care ecurile lumii se întâlnesc cu subiectivitatea celui care se scrie pe sine la modul cel mai propriu. Receptarea critică a presupus, încă de la debut, o identitate între eul naratorului și cel al autorului. Comentând studiul lui Iorgulescu *Celălalt Istrati*, Tudorel Urian face observația că:

(...) cei mai mulți dintre comentatorii operei lui Istrati au încercat să descopere specificitatea existenței autorului prin raportare la personajele și întâmplările care îi marchează opera”, [dar că] „Mircea Iorgulescu parcurge drumul în sens invers. El pornește de la existența reală a lui Gherasim Istrate – numele de pe certificatul de naștere al viitorului prozator –, o urmează pas cu pas, cu o tenacitate de detectiv, în încercarea de a descifra „cazul” scriitorului Panait Istrati (...), iar referirile la scrierile sale au ca scop doar exemplificarea modului în care anumite episoade ale existenței reale au fost transpuse în ficțiune). [Urian, 2004].

În realitate, raportarea criticii la existența socială agitată și contradictorie a lui Panait Istrati, la implicarea lui afectivă și efectivă în spațiul opțiunilor politice de stânga, la opțiunile și deziluziile artistului și omului, a lăsat deoparte latura complexă a identității artistului, aceea care a generat, între războaie, mari deplasări și rupturi identitare în Europa. Acest context a pus în discuție, în spațiul cultural, valoarea construcției unor geografii simbolice, care-i sunt caracteristice ca perspectivă interioară și lui Panait Istrati, scriitorul român optând pentru Orientul sensibil și spiritual diferit, ca mod de a simți.

Metamorfozele suferite de scriitor sunt alocate eroilor săi, cu miză afectivă declarată ca în această secvență din *Neranțula*: „Trebuie să existe suflete de sărbătoare pe care Dumnezeu le trimite printre oameni în zilele mari ale veșniciei Lui. Să dai, să dai, iată marea fericire a vieții. Să dai mai

ales la timp, fiecare lucru la vremea lui. Să dai râsul, să dai lacrimile, să-ți trăiești aventurile, să-ți trăiești durerea... Să plângi, un timp... și apoi să râzi”.

Se suprapun imagini desprinse din textele literare, celor din publicistică și din memorialistică, pentru a identifica tipologii spațiale și identitare dominante, în funcție de metamorfozele vârstelor, legate de aceeași implicare afectivă; povestirea este situată în spațiu, un spațiu aflat la limita înregistrării de evenimente și populat de amintiri. Locurile sunt așa cum le înregistrase copilăria și așa cum întoarcerea afectivă a adultului le reconfigurează. Ca în această secvență din *Ciulinii Bărăganului*:

Bărăganul e singuratec. Pe spatele lui, nici un copac! Și de la un puț la altul, ai tot timpul să mori de sete. Nici împotriva foamei nu prea e treaba lui să te apere. Dar, dacă cumva ești înarmat contra acestor două nevoi ale gurii și dacă vrei să te afli singur cu Dumnezeuul tău, atunci du-te pe Bărăgan: e ținutul pe care Creatorul l-a hărăzit Munteniei, pentru ca românul să poată visa în voie.

Asumarea identității ficțional construite este dublată de confesiunea directă, din scrisori sau prefete: „Da, oricât de cosmopolit aș fi din naștere, de vagabond, îndrăgostit de orizonturi nesfârșite, așa cum mă vedeți, rămân totuși: român, prin mamă și prin limbă și prin frumoasa mea Brăilă; grec prin tată și « iubită sa patriida ».”

Uneori, *discursul îndrăgostit* capătă culoare oriental-balcanică, născută din specificitatea spațiului amestecat etnic, ca într-un fragment din același text, evocat deja, *Neranțula*: „Brăila, paceaură planturoasă care-și contemplă Dunărea, amantul ei, cu o privire pe cât de înflăcărată pe atât de desfrânată, Brăila (...) faimoaselor noastre mahalale: ovreiască, grecească, rusească, rusească, țigănească etc.”

Introducerea în text este și introducerea / prezentarea unui personaj care va povesti din interior, pe focalizare internă; o serie de ipostaze ale personajelor masculine cu care se identifică Adrian Zograffi, socotit un alter-ego al lui Panait Istrati, pun în scenă condiția socială a indivizilor plecați să vadă lumea, elemente de imagologie altoite pe motivul literar comun al vagabondului / călătorului se oglindesc în mecanismele de

reprezentare a prieteniei, sub zodia mai multor ipostaze: Mihail / Adrian, Adrian-Samoil, Musa. Ca prefață / linii introductive la *Mediterrana. Răsărit de soare*, din septembrie 1934, aproape de despărțirea definitivă de lume, Istrati își reintroduce eroul martor, actor și comentator în câmpul ficțiunii:

Adrian Zograffi, în vârstă de douăzeci și doi de ani, părăsește țara, pentru prima oară, în decembrie 1906. El se îmbarcă la Constanța cu destinația Alexandria din Egipt. Până în ajunul primului război mondial, tânărul nostru idealist va fi un îndrăgostit de Mediterana. România, Brăila, portul unde mama sa trudește cu inima plină de îngrijorare, nu-l vor mai revedea decât atâta timp cât le trebuie rândunelelor ca să-și crească puii. În paginile care urmează, Adrian povestește principalele scene din feeria trăită de el sub cerul mediteraneean.

Este interesant de văzut că, în ciuda titlului cărții, Panait Istrati nu se apleacă asupra peisajului, ci asupra oamenilor care se reflectă în el : Mediterana abia dacă apare ca personaj, printre gesturile și alternanțele între demonic și celest ale călugărilor de la Sfântul Munte, în aventura mediteraneeană a personajelor, Adrian, Mihail, Musa, Sara, Solomon, Klein. Adrian, făcând cronică visurilor lor, refuza să accepte eșecul, cutreierând lumea pe aceste meleaguri mereu înșorite, în așteptarea unei întâmplări revelatorii. Într-un final, Adrian, rămas singur, ia trenul spre Damasc, făcând bilanțul acestor pierderi, tuturor pierderilor din lume:

Mi-a fost foarte greu să mă îndepărtez de Mediterana, care-i și ea o parte din sufletul meu. Ce mai rămânea din mine, fără prieteni și fără Mediterana? Am spus-o întotdeauna: singur nu fac doi bani. Eu trebuie să iubesc nebunește pe cineva sau ceva ca să nu mă simt gol și fără rost, ca un bostan uscat, uitat într-o porumbiște. Așa sunt eu făcut.

Nu mai rămăsese nimic din entuziasmul celui plecat „dintr-un târgușor nenorocit, fie el scăldat de apele Dunării”: „Și ce plin de lucruri minunate e pământul și cât de însetat de frumusețe este sufletul nostru! Mediterana...teamă mi-e c-am să leșin în dimineața, nu prea îndepărtată, în care ochii mei se vor pierde în strălucitoarea ei imensitate.”

Această intrare / ieșire din spațiul utopic-oriental al Mediteranei (*Mediterana. Răsărit de soare, Mediterana. Apus de soare*) încheia dialogul cu Orientul, lăsând în urmă personaje învinse de existență, pe care, anticipând, le evoca în 1925:

Umbre, fantome, eroi nebănuți de nimeni, ființe venite de pe alte pământuri!...Pe toți și pe toate le-am pierdut, dar trăiesc aieva în sufletul meu. Și în clipa când pun mâna pe condei și mă aplec peste hârtia albă, eu n-am nevoie să scornesc prăpăstii cu efect melodramatic (...). Viața pentru ei a fost năprasnică. (...) Văd figura aprinsă de ftizie galopantă a lui Mihail Kazanski, eroul prieteniei mele (...). Nouă ani de prietenie eroică, de sărăcie eroică, de vagabondaj eroic, de lecturi și discuții, pentru ca într-o bună zi să-și dea sufletul în cine știe ce colț al imensei Rusii (...). [Istrati, 1983, *Profesiuni de credință autobiografice. Trecut și viitor*: 420].

Sub vocea povestitorului, se ascund aspirații și referințe identitare, tragedia omului scindat lăuntric. În prefața, deja amintită, la *Viața lui Adrian Zograffi*, vocea autorului se suprapune posibilei voci a personajului, dedublare asumată: „În jurul acestui personaj gravitează tot ce-am povestit până acum (...). Cum Adrian a trăit prin multe părți ale pământului și s-a amestecat printre tot felul de oameni, istoria vieții lui e mai curând un film episodic decât un roman, mai ales că faimoasa « psihologie » e cu totul absentă. [Istrati, 1983: 13].

Chiar și atunci când operează cu tehnica povestirii în povestire, modul de introducere a istoriei, dincolo de sugestia cu aromă orientală de portocal amar, este o trimitere la ideea de prietenie, care este și liantul întâmplărilor din povestirea cu titlu sugestiv în varianta franceză originală, din 1925 – *Le refrain de la Fossé. Nerrantsoula*: „Și acum, uitați-mă. Nu va mai fi vorba aici despre mine. Ascultați o poveste, petrecută în colțuri de pământ, pe care cei mai mulți dintre voi nu le cunoașteți. *Neranțula* istorisită de omul pe care l-am descoperit-pe o terasă la Ramleh-ul Alexandriei, un om pe care-l iubeam fără să știu pentru ce și care mi-a sfâșiat adesea inima cu acest cântec grecesc, sprintar (...).”

Într-o conferință publicată în *Cahiers de narratologie* sub titlul „L'éthique dans les récits de Panaït Istrati”, Frédérica Zephir își propune să analizeze „(...) l'œuvre d'un écrivain qui, par les sujets qu'elle développe et par sa forme même, semble particulièrement apte à illustrer la réflexion sur « Récit et éthique ». En effet, qui mieux que Panaït Istrati, « Conteur-né » d'après Romain Rolland et « Pèlerin du cœur », c'est-à-dire homme juste et généreux, selon Joseph Kessel, pourrait plus parfaitement incarner ces deux notions ?” [Zephir, 2005]. Perspectiva analitică pune în evidență, pe de o parte, „une narration alimentée aux sources de sa mémoire – souvenir de récits glanés au hasard de ses rencontres – qu'Adrien Zografî, « double diégétique de Panaït Istrati », iar pe de altă parte o viziune particulară asupra lumii evocate, născute „d'une véritable éthique de la marginalité”, care își are mesajul într-o „vision lucide et désabusée d'abord d'une humanité féroce mûe par l'égoïsme et l'intérêt, et d'un individu enfermé dans sa solitude par la profondeur et la singularité de ses émotions qui rendent toute expérience affective – dans la joie comme dans la douleur – incommunicable.” [Zephir, 2005].

Condiția acestui individ „enfermé dans sa solitude” a stimulat demersuri de tip psihocritic, interesate pe de o parte de înțelegerea raporturilor speciale pe care, conform confesiunilor autorului, acesta le întreține cu personajele sale, iar pe de altă parte de rolul funcțional decompensator al absenței tatălui. Citându-l pe Sigmund Freud cu observațiile din eseul *Scriitorul și activitatea fantasmatică*, asupra înrudirii structurale dintre vis și creația literară, ceea ce ne interesează este observația privind „înclinația scriitorului modern de a-și diviza eul, prin autoobservație, în euri parțiale, întruchipând în mai mulți eroi tendințele contradictorii ale vieții sale sufletești”. Pentru relevanța vocilor textului în conturarea unui mit personal, asta ar însemna îmbrățișarea deopotrivă a rolului de *călău și de victimă*, în toate ficțiunile sale, dincolo de ceea ce vocea confesivă își asumă.

Absența tatălui a fost analizată de o exegetă belgiană, Elisabeth Geblesco, care, într-o teză de doctorat intitulată *Langue d'écriture et figure paternelle*, face observația că în subconștientul lui Istrati va exista mereu o tendință de recuperare a tatălui prin substituirea cu un prieten ocrotitor, cu

o personalitate puternică, ca Mihail, Codin sau scriitori ca Romain Rolland, Nikos Kazantzakis, reprezentând patria de adopțiune sau originile tatălui absent. În interpretarea autoarei, pentru Istrati, absența tatălui și caracterul ilegal al nașterii sale l-au proiectat într-o lume a învinșilor, a maginailor, al căror martor și apărător devine. Vorbind despre „figures paternelles symboliques ambivalentes”, autoarea subliniază devotamentul filial față de Romain Rolland care răzbate din Corespondența integrală a celor doi creatori, din care reiese că i-a încredințat cele mai multe manuscrise, dedicându-i scrierile și semnând „Celui qui vous doit sa nouvelle vie” sau „votre fils spirituel”. [Cogălniceanu, 2009].

La ediția din 2009, sub titlul *Panaït Istrati et la métaphore paternelle*, editorul colecției „Psychanalyse” prezintă identitatea scindată a celui care face obiectul analizei:

Ce texte contribue à l'élaboration d'une critique de l'oeuvre de Panaït Istrati qui restitue à celui-ci sa vérité en déchirant l'étiquette du « vagabond inspiré ». Errance qui de la mère au père amena Istrati vers le français : ni lieu du père, ni lieu de la mère, mais par métaphore, espace du Père symbolique, langue dans laquelle Istrati put crier sa vérité et celle des autres « humiliés et offensés », au nom desquels il avait voulu parler.

Găsim în aceste notații identificarea posibilă a unei identități scripturale, construite sub semnul unei conștiințe a unei profunde crize a ființei, o modalitate de asumare a lumii, definită de E. Simion în cheia unui „romantism crepuscular și liric”. [Simion, 2003: XX].

Referințe bibliografice

Corpus

Istrati, Panaït, Prefața la *Viața lui Adrian Zograffi sau mărturisirile unui autor din vremea noastră*, București, Editura Minerva, 1983, p.13

Istrati, Panaït., "Printre golani din Grecia" în *Pentru a fi iubit Pământul*, Editura Tineretului, , București, 1969.

Istrati, Panait, *Profesiuni de credință autobiografice. Trecut și viitor, în Viața lui Adrian Zograffi sau mărturisirile unui autor din vremea noastră*, Editura Minerva, București, 1983.

Studii

Cahiers Panait Istrati, n° 13, 1996, dirigé par Jean Hormière, *Panaït Istrati écrivain européen* Chișu, Lucian „Panaït Istrati entre être et devenir européen”, în *Caiete critice*, n° 4 / 2009, pp. 42-46

Cogălniceanu, Maria „Panaït Istrati, scriitor român, scriitor francez, scriitor grec?, în *România literară*, n° 11 / 2009, URL:

http://www.romlit.ro/panait_istrati_scriitor_romn_scriitor_francez_scriitor_grec

Geblesco, Elisabeth, *Panaït Istrati et la métaphore paternelle*, Collection „Psychanalyse”, Anthropos, Paris, 1989

Iorgulescu, Mircea, *Celălalt Istrati*, Iași, Polirom, 2004

Maingueneau, Dominique, *Le discours littéraire. Paratopie et scène d'énonciation*, Paris, Armand Colin, 2004, disponibil la adresa

<http://dominique.maingueneau.pagesperso-orange.fr/pdf/Le-contexte-de-l'OL-1993.pdf>

Simion, Eugen, „Fenomenul Panaït Istrati”, în *Literatorul*, n° 15-16 / 1993

Simion, Eugen, „La littérature migrante (I)”, în *Caiete critice*, n° 3 / 2011, URL: <http://caietecritice.fnsa.ro/wordpress/wp-content/uploads/2012/09/3-2011.pdf>

Simion, Eugen, „La littérature migrante (II)”, în *Caiete critice*, n° 4 / 2011, URL: <http://caietecritice.fnsa.ro/wordpress/wp-content/uploads/2012/09/4-2011.pdf>

Simion, Eugen, „Literatura « migrantă » (I)”, în *Cultura*, n° 278, 17 iunie 2010, URL: <http://revistacultura.ro/nou/2010/06/literatura-%E2%80%9Emigranta%E2%80%9C-i/>

Simion, Eugen, «Introducere», în *Panaït Istrati, Opere*, I, Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii de Teodor Vârgolici. Introducere de Eugen Simion, București, Editura Academiei Române, 2003

Urian, Tudorel, „Cine a fost Panaït Istrati?”, în *România literară*, n° 10 / 2004, URL: http://www.romlit.ro/cine_a_fost_panaït_istrati

Vârgolici, Teodor, „Panaït Istrati în posteritate”, în *România literară*, n° 3 / 26 ianuarie 2007, URL: http://www.romlit.ro/panait_istrati_n_posteritate

Zephir, Frédérica, „L'éthique dans les récits de Panaït Istrati”, în *Cahiers de Narratologie*, n° 12 / 2005, mis en ligne le 20 avril 2005, URL : <http://narratologie.revues.org/223>